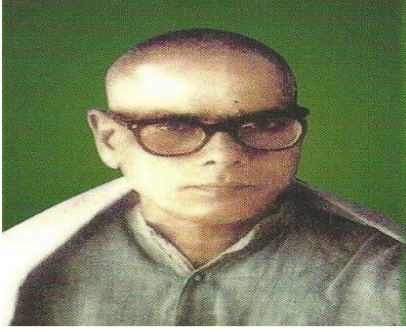

पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील योगदान

सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे
संशोधक विद्यार्थीनी-
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

प्रस्तावना :

निजामांनी खरे पाहिले तर हैदराबाद राज्यातील जनतेच्या सामाजिक आणि धार्मिक भावनांचा कधीच विचार केला नाही. त्याचप्रमाणे त्यांनी आर्थिक विकासाचाही फारसा प्रयत्न केला नाही. त्यांनी केवळ स्वहीत जोपासण्याचा प्रयत्न केला. जनतेवर अनेक निर्बंध लादले आणि त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने काहीच केले नाही. त्यामुळे मराठवाड्यातील जनतेत निजामांच्या आर्थिक धोरणाच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला. यामधूनच विविध संघटना उदयास आल्या. तसेच नेतृत्वांचाही उदय झाला. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, दिगंबरराव बिंदू, देविसिंह चौहान गुरुजी, केशवराव धोंडगे, चंद्रशेखर बाजपेयी, विनायकराव चारठाणकर, गुरुनाथराव कुरुडे, गंगाप्रसाद अग्रवाल, श्रीनिवासराम बोरीकर

यासारखे अनेक नेतृत्व उदयास आले. याठिकाणी पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्याचा आढावा घेणे हा या शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

जन्म व शिक्षण :-

हैदराबाद मुक्ती संग्रामात ज्या अनेक वीरांनी कार्य केले. त्यात अग्रणी असलेले नेतृत्व म्हणजे स्वामी रामानंद तीर्थ होय. त्यांचा जन्म ३ ऑक्टो. १९०३ रोजी कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यात सिंदगी या गावी झाला. त्यांचे मुळ गाव विजापूर जिल्ह्यातील खेडगी. त्यांचे वडील पेशाने शिक्षक होते. त्यांचे मुळ नाव व्यंकटेश भगवानराव खेडगीकर (कुलकर्णी) मुळात वडिलांचा पिंड सन्यस्त वृत्तीचा असल्यामुळे लहानपणापासूनच त्यांच्यावर सन्यस्तवृत्तीचा प्रभाव जाणवतो. सिंदगी या ठिकाणी चौथीपर्यंतचे शिक्षण झाल्यानंतर त्यांनी सोलापूरच्या नार्थकोट शाळेत प्रवेश घेतला.

याचकाळात गांधीजींची असहकार चळवळ चालू होती. यावेळी स्वामीजींनी आपल्यासोबत २०० विद्यार्थ्यांना गांधी टोपी घातली आणि यातूनच त्यांची राष्ट्रभक्ती दिसून येते. एकदा ते परीक्षा लवकर आटोपून टिळकांच्या भाषणाला गेल्यामुळे त्यांना मुख्याध्यापकाकडून शिक्षेला सामोरे जावे लागले. १९२० मध्येच टिळकांचा मृत्यू झाला. टिळकांच्या मृत्यूने त्यांना खूप त्रास झाला आणि आपले सर्व जीवन भारतमातेसाठी अर्पण करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. मॅट्रीकच्या परीक्षेत असताना स्वामीजींची भेट महात्मा गांधीजींशी झाली. शेवटपर्यंत ते महात्माजींचे विश्वासू म्हणून राहिले. अमळनेरच्या नॅशनल कॉलेजमध्ये १९२१ मध्ये प्रवेश घेतला. आणि याच ठिकाणी त्यांनी आपले लेखन, वाचन आणि वक्तृत्व विकसित केले. पण काही कारणामुळे हे कॉलेज बंद पडल्यामुळे पुढे स्वामीजी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातून १९२५ मध्ये वाडमय विषारद झाले. १९२६ मध्ये स्वामीजींनी लोकशाहीचा विकास, या विषयावर प्रबंध लिहून एम.ए. ची पदवी प्राप्त केली. त्यांनी मिळविलेल्या महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणामुळे त्यांना वेगवेगळ्या विषयाचे सखोल ज्ञान प्राप्त झाले आणि जीवनाकडे पाहण्याचा विशाल दृष्टिकोन प्राप्त झाला.

कामगार विश्वात पदार्पण :-

याचवेळी राष्ट्रवादी बाण्याचे व पुरोगामी विचाराचे ना. म. जोशी हे भारतातील मजुर चळवळीचे नेते व कायदे मंडळाचे सरकार नियुक्त सदस्य होते. त्यांना कामगारांची जाण असलेला एक सहाय्यक हवा होता. म्हणूनच १९२६ला स्वामीजी मुंबई गिरणी कामगार संघाचे उपसंघटक म्हणून ते कामाला लागले. स्वामीजींना प्रथमपासूनच गरिबीची जाण होती. म्हणूनच त्यांनी गिरणी मालकांच्या विरोधात कामगारांना वेतन, बेकारी आणि गिरणी मालकाकडून होणारे शोषण यासाठी संघटित केले. त्यांनी मुंबई, सोलापूर या ठिकाणी गिरणी मालकांचा संप घडवून आणला. यातून त्यांना दोन्ही वेळा तुरुंगात जावे लागले. कामगार विषयक विधेयक मांडण्यासाठी ते जेव्हा दिल्लीला गेले त्यावेळी त्यांना पक्षघाताचा आजार झाला. यातून बरे झाल्यावर मात्र त्यांनी कामगार विश्व सोडले.

शिक्षक म्हणून कार्य :-

पुढे ते हिप्परग्याच्या राष्ट्रीय शाळेत दाखल झाले. देशासाठी स्वतःला वाहून घेणारे तरुण कार्यकर्ते तयार करणे हे या शाळेचे उद्दिष्ट होते. इथूनच ज्ञान प्रकाश, नवाकाळ हे वर्तमानपत्र निघत होती. हिप्परग्याच्या राष्ट्रीय शाळेत प्रवेश केल्यानंतर मुख्याध्यापकांची जबाबदारी केसरकरानंतर स्वामीजींवर आली. यावेळी बाबासाहेब परांजपे, एस. आर. देशपांडे, देविसिंह चौहान इ. त्यांच्यासारखेच उत्तम होते. स्वामीजी मुख्याध्यापक असून सुध्दा भिक्षा मागून अन्न सेवण करीत. येथेच स्वामीजींनी १४ जानेवारी १९३२ रोजी नारायण स्वामीजींच्या हस्ते सन्यस्थ वृत्तीची भिक्षा घेतली. यावेळी व्यंकटेशला विश्वकुटुंबाचा संदेश दिला आणि ते आता खेडगीकर नसून स्वामी रामानंद तीर्थकर झाल्याचे जाहीर केले.

नंतर हिप्परगा येथील काही अप्रिय कारणामुळे स्वामीजी अंबेजोगाईच्या योगेश्वरी नुतन विद्यालयात गेले. थोड्याच दिवसात आपल्या सहका-यांच्या मदतीने त्यांनी विद्यालय प्रसिध्दीस आणले. १९३७ ला महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन परतूरला भरले. यावेळी स्वामीजींनी योगेश्वरी येथील मुख्याध्यापकाची जबाबदारी सोडून पूर्ण वेळ महाराष्ट्र परिषदेला द्यावी अशी विनंती केल्याने १९३८ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेच्या दुस-या अधिवेशनावेळी त्यांना योगेश्वरी संस्था सोडण्याची परवानगी देण्यात आली. थोड्याच दिवसात ते महाराष्ट्र परिषदेचे सरचिटणीस झाले.

महाराष्ट्र परिषदेतील योगदान :-

स्वामीजींवर महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्याची जबाबदारी आली. त्यावेळी ते हैदराबादला आले कारण हैदराबाद हे राजकीय शैक्षणिक आणि सामाजिक चळवळीचे केन्द्रबिंदू होते. ते श्रीरंगराव यांच्याकडे राहिले. आपल्या मूलभूत हक्कासाठी एक राजकीय संघटना असावी या विचारातूनच हैदराबाद स्टेट काँग्रेस स्थापन करण्याचा निर्णय झाला व एक अस्थायी समिती स्थापन केली गेली. पण निजाम सरकार मात्र स्टेट काँग्रेसमधील 'काँग्रेस' याच शब्दाला विरोध करत होते. आणि आ.क्र. वाघमारे, स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी मात्र 'काँग्रेस' शब्दाचा हट्ट धरला आणि १९३८ ला हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह घडवून आणला. यावेळी त्यांना १११ दिवसाची जेल झाली. महात्मा गांधीजींनी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचा सभागृह स्थगित करताच त्यांची सुटका करण्यात आली. पुन्हा त्यांना महात्मा गांधीजींच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात १५ महिने तर १९४२ च्या छोडो भारत चळवळीत सोलापुरात गुप्तपणे कार्य केल्याने जेल झाली. १६ डिसेंबर १९४३ मध्ये त्यांची सुटका झाली. मध्यंतरीच्या काळात महाराष्ट्र परिषद, कर्नाटक परिषद आणि आंध्र परिषद एकत्र करण्यात स्वामीजींना यश आले. १९३८ ला हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवर घातलेली बंदी निजामाने ३ जूलै १९४६ ला उठवली. जहाल व मवाळ यांच्यात वाद निर्माण झाले. मात्र स्थायी समितीच्या अध्यक्षपदी स्वामीजी यांचीच निवड झाली.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसमधील कार्य :-

१६, १७ व १८ जून १९४७ रोजी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे अधिवेशन हैदराबाद व सिकंदराबाद या शहरामध्ये असलेल्या मुशिराबाद या भागात झाले. याच अधिवेशनात निजाम राजवट उलथून टाकण्यासाठी सर्वच एकमत झाले. याचवेळी इत्तेहादूल मुसलमीन ही अत्याचारी सशस्त्र सेना रझाकार या नावाने पुढे आली होती. याच दहशतवादी संघटनेचा प्रतिकार करण्यासाठी कृती समिती निर्माण करण्यात आली. यावेळी स्वामीजींना अटक झालीच तर कृती समितीतील आंदोलनास मार्गदर्शन करण्याचे अधिकार देण्यात आले. यावेळी मोर्चे, आंदोलनास ऊत आला. ७ ऑगस्टला स्वामीजी सुलतान बजार तर १५ ऑगस्ट या दिवशी निजाम सरकारची बंदी असतानाही खांद्यावर तिरंगा घेऊन ते गेले. त्यावेळी स्वामीजींना चंचलगुडा जेलमध्ये पकडून टाकण्यात आले. यावेळी तेलंगणा, कर्नाटक व मराठवाड्यातील २१००० लोक सामील झाले यामागे स्वामीजींची प्रेरणा होती.

३० नोव्हेंबर १९४७ रोजी जेलमधून सुटल्यानंतर स्वामीजींनी हैदराबादच्या चारही भागाचा दौरा करून लोकांना हैदराबाद मुक्ती संग्रामात सामील होण्याचे आव्हान केले. तसेच हैदराबाद संस्थान भारतात विलिन करून घेण्यासाठी शस्त्राचा वापर कसा करावा लागेल हे गांधीजी व जयप्रकाश नारायण यांना पटवून दिले. यावेळी झेंडा वंदन, जंगल सत्याग्रह, रेल्वे रुळ, उखडणे असे कार्यक्रम हाती घेतले.

शेवटी भारत सरकारने रझाकारांनी घडवून आणलेला रक्तपात निजामांचा करारभंग याला उत्तर म्हणून १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी मेजर जनरल चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली लष्करी कारवाई केली. १०९ तासात १७ सप्टेंबर १९४८ निजामसत्ता संपुष्टात आणली.

समारोप :-

हैदराबादच्या निजामांची जुलमी सत्ता, त्यांचे धार्मिक धोरण, समाजातील विषमता याच्या विरोधात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी आवाज उठविला. यामुळे महाराष्ट्रच नव्हे तर कर्नाटक, तेलंगणा व मराठवाडा येथील लोकांमध्ये प्रबोधन घडवून आणले. महाराष्ट्र परिषदेसाठी एकत्र होण्याचे आव्हान मराठवाड्यातील जनतेला केले. तसेच स्टेट काँग्रेसमधील कार्यासाठी त्यांनी केलेल्या

आव्हानास मोठ्या प्रमाणात जनतेचा प्रतिसाद मिळाला. त्याचाच परिणाम म्हणून त्यांना अनेकवेळा जेलमध्ये जावे लागले. परंतु त्यांचे अथक परिश्रम, धाडस यामुळे स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली निजामी सत्तेचा शेवट झाला. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान अविस्मरणीय व अनमोल असे आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, २००१.
- २) Gazetteer of India, Maharashtra State, District Nanaded, Mumbai, 2011.
- ३) रोडे सोमनाथ, मराठवाडयाचा इतिहास, विदया बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९.
- ४) काटे पी.व्ही., मराठवाडयाचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९.
- ५) खडकेकर बाळकृष्ण, हैदराबाद मुक्ती लढयाची जडणघडण, इसाप प्रकाशन, नांदेड, ३ ऑक्टो २०१४.
- ६) कठारे / केन्द्रे, हैदराबाद संस्थान आणि महात्मा गांधीजी, पुनम प्रकाशन, कंधार, प्रथम आवृत्ती, २००९.
- ७) Luther Narendra Hyderabad a Biography, Oxford University Press, 2006.
- ८) बिंदू दिगंबरराव, हैदराबाद राज्याचे विसर्जन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८६.